

Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığında cərəyan məsələləri

Türk dünyasının böyük ədiblərindən olan Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığı çoxşaxəli və olduqca maraqlıdır. Bu yazıda məqsədimiz görkəmli şair və publisistin əsərlərində ədəbi metod məsələlərini aydınlaşdırmaqdır. Ona görə də ilk sözumüzü Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığının şah əsəri olan “Siyasəti-fürsət” əsərindən başladığıq. Çünki, bütün yaradıcılığı boyu romantizm ədəbi cərəyanına sadıq qalan ədib məhz bu əsəri ilə romantizmdən yan keçib ədəbiyyatımız üçün tamam yabançı olan bir cərəyanı meyl etmişdir. Əsərdə Əli bəy İranın əfsanəvi Pişdadiyan sülaləsinin tarixindən başlayaraq Qacarlara qədərki tarixi ilə bağlı çox dəyərli bilgi verir. Bütün bunlarla tanış olunca onun tək-cə bir şair və publisist deyil, görkəmli bir tarixçi olduğunun da şahidi oluruq. Keçən dövrün XX yüzilə qədərki tarixini elə bu dövlət xadimlərinin əli ilə incələyərkən müəllif əsərdə dahilərin mühakiməsini yaradır. Əsər İranın, eləcə də Azərbaycanın tarixini öyrənmək üçün bir qaynaqdır. Saygıdeyər tənqidçimiz Yaşar Qarayev haqlı olaraq “Siyasəti-fürsət”i Azərbaycan ədəbiyyatında modernist ədəbiyyatın ilk nümunəsi hesab edir. Əsərdə yazıçı modernizmin prinsiplərinə uyğun olaraq hər bir sülalənin, hər bir padşahın rolunu, nöqsanlarını müqayisəli, təhkiyə üsulu ilə nəql edir. Bu hökmdarların zülm etməkdə bir-birini geridə qalmasını qeyd edir.

“Kəyumərs:-Ey Ağa Məhəmməd xan! Sənə müjdə; Səni qərribən bu alam və izzetlərdən xilas edəcəklər. Şu əzabı sənə yerinə ayrı-ayrı adamlardan çəkdirəcəklər!..Sən bir əsr əvvəl İranda ancaq bir neçə min əfradın gözlərini çıxartdın. Bugünkü varisinin övnəsi ilə bütün İranın gözlərini çıxartdın. O gözü ki, adı Məclisi Millidir!..”

Lakin qeyd edək ki, Əli bəy Hüseynzadə tarixi hadisələrə tarixi prizmadan deyil, özünün şəxsi prizmasından yanaşır, tarixdə qəddarlıqda ad çıxarmış zalım şahları öz şəxsi istəklərinə uyğun olaraq ideallaşdırırdı. Bu barədə sonrakı sətirlərdə söhbət açacağıq.

İndisə Əli bəyin dili haqqında çeşidli fikirlər ətrafında bir neçə kəlmə demək istəyirik. Əli bəy Hüseynzadə bildiyimiz kimi, digər türkçülük axımının öncülləri kimi dilin saflaşdırılması, tənzimlənməsi uğrunda mübarzə aparırdı. Hazırda ədəbi toplumda olan başlıca nöqsanlardan biri Əli bəy Hüseynzadənin ideallaşdırılması məsələsidir ki, bu da günümüz üçün çox aktual və vacib məsələdir. Biz ideallaşdırma məsələsindən söhbət açmaqla heç də Əli bəyi danmaq və qəbul etməməyi vacib hesab etmirik. Sadəcə onun həyat və fəaliyyətinə sağlam prizmadan baxmağı lazım bilirik. Məsələn hər şeydən öncə bir oxucu kimi mənim üçün Əli bəyin dilini anlamaq müəyyən qədər çətinlik törədir. Ərəb dilinə bələd olmağım bu müəyyən sözünü öncəki cümləyə əlavə etməyimə imkan verir. Yoxsa heç ərəb və fars dillərindən xəbəri olmayan biri üçün onun yazdıqlarını anlamaq çox çətinidir. Yazılar başdan-ayağa ərəb-fars tərkibli sözlər, izafət tərkibli kimi çətin anlaşılacaq sözlərlə doludur.

Baxmayaraq Əli bəy Hüseynzadə də Ziya Göyalp kimi sadə dildə, doğma türkcədə yazı bilirdi. Məsələn bir şeir örnəyinə diqqət yetirək:

Daima feyzü rifah eylər təvəllüd sülhdən,
Hər tərəfdə bir vifaqə daimi mümkün ikən,
Bir nifaq içrə vətən layiqmi olsun naləzən,
Bax nə söylər aləmə qarşı bütün əhli-süxən:
Dövri-isləhatdır, sülhü səlah əyyamıdır!
Arkadaşlar, sülh edin, sülh etmənin həngəmidir.

Bu, bir neçə sətir şeir parçasında kifayət qədər anlaşılmaq sözlər var, daha aydın desək, ərəb-fars sözləri var. Düşünürəm, belə şeir nümunələri ərəb və fars dillərinin yüksək şeir dili olduğunu birbaşa təsdiq edir. Bu şeir nümunəsində türk mənşəli sözlər də əsasən köməkçi sözlərdir, əsas mənalı sözlər isə alınma mənşəlidir.

Qeyd etdik ki, Əli bəy Hüseynzadənin dili çox çətinidir. Demək olar ki, bugünkü gənc nəsil üçün qətiyyənlə başa düşülən deyil. Onun şer və publisist yazılarını oxuyub başa düşmək üçün xüsusi bir izahlı sözlük lazımdır. O, elə bil ki, bilərəkdən köhnə ərəb və fars və osmanlı sözlərini dilimizə qatır və sanki bundan zövq alırdı. Onunla eyni dövrdə yaşayıb yaradan Sabir, Mirzə Cəlil, Ə. Haqverdiyev bu zaman Azərbaycan dilinin sadələşdirilməsi üçün ciddi işlər gördükləri halda Əli bəyin dilçilik mübarizəsini necə mənə verək?

Əli bəy tərcümə etdiyi şerlərində də Azərbaycan dilinin saflığına qətiyyənlə fikir vermirdi. Onun “Faust”dan etdiyi tərcümədən yalnız iki misraya fikir verək:

Ənzari-şəhabində dədidar olan ey zill,
Ey zilli tuluat, oluyursan yenə peyda.

Kaş bu misralar heç tərçümə olunmayıdı və biz onu orjinaldan daha asan oxuya bilərdik. Bizim farsca yazan şairlərimizdən Əli bəyin elə bir köklü fərqi yoxdur. Çünki hər ikisinin dili heç vaxt anlaşılmır.

Əli bəyin siyasi əqidəsi vahid olmadığı kimi, onun yaradıcılığı da vahid cərəyan ardıcılığı yoxdur. Onun yaradıcılığının ən yaxşı tədqiqatçısı olan Ə. Mirəhmədov da qeyd edirdi ki, “Əli bəyin əsas metodu romantizm olsa da o, təkcə romantizmə qapılıb qalmamış, dekadentizm, impresionizm, simvolizm kimi cərəyanlara da meyl etmişdir”.

Əli bəyin fikrincə sənət və ədəbiyyat cəmiyyətin işinə qarışmamalıdı. Sənətdə demokratik gələnlərin əleyhinə çıxır, elmi, maarifi bir dini çərçivəyə salmağa çalışırdı. Bununla da o, romantikadan uzaqlaşır, simvolizmə və dekadentliyə yaxınlaşırdı.

Əli bəyin o şerlərdən xoşu gəlirdi ki, orada islam birliyi, türk birliyi təbliğ olunsun. Azərbaycan ədəbiyyatında dini mövhumatın qamçılандığı bir dövrdə (C. Məmmədquluzadə, “Ölülər”) Əli bəy əsərlərində din, şəriət hökmlərini təbliğ edir, hətta bu zaman qatı despotları belə tərifi etməkdən çəkinmirdi. O, qaniçən cəllad Sultan Həmidini “islamın başı” sayır, Qacar şahlarından-zamanında türk dilində oxumağa qadağa qoyulan, hətta türkcə nağıl kitablarını

belə məhv edən, “məmləkətdə türk dilinin rüşesini kəsmək lazımdır”, “farsla türkün fərqi ipəklə həsirin fərqi kimidir”-yazılan Müzəfərədin şahı və atası Təbrizdə vəliəhd olan zaman quldurlara qoşulub öz məmləkətini geçələr talayan Məmmədli şahı tərifi edirdi. Əli bəyin əlləri öz xalqının qanına batır, özlərini heç zaman türk adlandırmayan şahları tərifi etməsi onların dövründə yaşamaqları ilə fəxr etməsi, zülmkar Məmmədliyə hətta İbrahim Xəlilullaha bənzətməsi heç cür başa düşülən deyil.

Əli bəy Hüseynzadənin fəaliyyətinin böyük bir hissəsi “İttihad və Tərəqqi” ilə bağlıdır. O, haqlı olaraq hesab edirdi ki, “Bir millət üçün hər şeydən əqdəm arzu ediləcək şey qüvvətdir. Zəmanəmizdə millətlərin səlaməti-səadətinə yeganə vasitə budur”. Gözəl və inandırıcıdır. Amma unutmaq olmaz ki, bu təşkilat Osmanlı sultanları tərəfindən çökməkdə olan imperiyanın məhv olmasının qarşısını almaq üçün XX yüzilin əvvəllərində yaratmışdılar. Osmanlılar I dünya savaşına da bu şüarla qoşulmuşdular. Əsas məqsəd bütün türkləri vahid Turan dövlətində birləşdirmək idi. Nuru paşanın Azərbaycanda ordu yaratması, AXC hökumətini tanınamaması, iyun böhranı da məhz bununla bağlı idi. Əli bəy bu qurumun ən fəal üzvlərindən idi. Bu məqsədlə o, 1918-ci ilin iyununda kömək məqsədi ilə Gəncəyə-Nuru paşanın yanına göndərilmişdi.

Dəyərli tənqidçimiz Yaşar Qarayev Əli bəyin bu yöndəki fəaliyyətinə başqa bir rəng verməyə çalışır: “Turan deyəndə Əli bəy hər şeydən əvvəl əlbəttə vahid mənəvi məkan görür və bütün türklər üçün sabit, monolit, dəyişməz mənəvi Vətən nəzərdə tuturdu”. Yaşar Qarayev bu təşkilatın yolunu əsasən maarifçiliklə bağlayıb məsələnin digər tərəfinə göz yumurdu.

Bizim ədəbi tənqiddə artıq çoxdandır ki, bu bir gələncək halını alıb. Bir şair və yazıçı müqayisəli araşdırılır. O, ya yüzə yüz tərifi edilir, ya da yüzdəyüz tənqid olunur. Bu, düşünürəm ki, ədəbi tənqiddə sifariş daxil olandan belədir. Sovet dövründə Əli bəy xüsusi mülkiyyəti təbliğ edən bir burjua ideoloqu kimi qəbul olunur, bu gün isə onun bir çox nöqsanlarına göz yumaraq bir peyğəmbər səviyyəsinə qaldırılır. Amma Əli bəy peyğəmbər deyildi. Onun verdiyi bir çox proqnozlar özünü doğrultmurdu.

Əli bəy keçən yüzilin əvvəllərində baş vermiş erməni-müsəlman savaşlarına olduqca düzgün və obyektiv münasibət bəsləyirdi. Ermənilər buna sırf milli münasibət kimi baxsalar da azərbaycanlılar buna yuxarıdakıların iki qardaş xalqı qırdırması fitnəsi kimi baxırdılar. Əli bəy bunu görür və yazırdı: “Erməni süxəndanları Əli Ələkbər Sabirin mənzuməsində nəqarət olub təkrar edən: “Ey süxəndanan, bu günlər bir hidayət vaxtıdır, ülfəti ünsiyyətə dair xitabət vaxtıdır!” beyti mənidarından ibrət alıb o yolda qələm oynatdılar mı? Bir şer və ya məqalə yazdılar mı?”

Əli bəy sözün gerçək anlamında əsil maarifçi idi. Elə əsil maarifçi olduğu üçün də cəmiyyətin inkişafını inqilablarda deyil, maarifçilikdə görürdü. O, inqilabı “qırmızı qaranlıq” adlandırır. O, bütün qüvvəsi ilə inanırdı ki, “islam, türk hər tərəfdə tərəqqi etsə, qüvvət bulsa məmaliki-Osmaniyyə də o aləmin içində bir daha degil, bir behişt-i öndər, öndər behişt olur”. Əli bəy deyir ki, “birisi öz dilində deyil, özgə dildə yazırsa deməli öz mədəniyyətinə deyil, özgə mədəniyyətinə xidmət edir”. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, farsca yazan şairlərimiz türk mədəniyyətinə deyil, fars mədəniyyətinə xidmət etmişlər. Burada zənnimcə o, nisbətən haqlıdır. Çünki, Nizami ölməz “Xəmsə”-sini fars dilində deyil, türk dilində yazsa idi nəticəsi daha yaxşı ola bilərdi. Əli bəy Hüseynzadənin çox qiymətli bir irsi vardır. N. Cəfərovun da qeyd etdiyi kimi bu irs kimin xoşuna gəlib gəlməməsindən asılı olmayaraq bizimkidir və biz bu irsi qorumağıq. Amma bu irsin tərçümə olunub bugünkü gənc nəslin başa düşəcəyi bir hala gətirmək lazımdır.

Yeğzar Cəfərli